

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI VA LINGVODIDAKTIKASI

TURK TILI VA XORAZM SHEVALARI O'XSHASH LEKSEMALARINING QIYOSIY-TARIXIY VA ETIMOLOGIK LUG'ATINI ELEKTRON SHAKLDA YARATISH

Rahimbayeva Muhabbat Dushambayevna

mrd_aspi@mail.ru

UrDU Kompyuter ilmlari kafedrası dotsenti

Rajapboyeva Yulduzxon Ilxomboy qizi

yulduzrajapboyeva@gmail.com

UrDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'pgina ilmiy tadqiqotlar qilishga yordam beradigan, turk tili o'rganuvchilari yoki shu tilga qiziquvchilar uchun foydali manba hisoblanadigan qiyosiy-tarixiy va etimologik lug'at yaratishga e'tibor qaratilgan. Unda turkiy tilidagi leksemalar bilan Xorazm shevalari o'rtasidagi o'xshashlik va bog'lanishlar o'rganiladi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va qiyosiy o'rganish usullarini qo'llash orqali ushbu urinish ushbu tillarning tarixiy taraqqiyoti va umumiy ildizlarini yoritishga qaratilgan.

Abstract. This article focuses on creating a comparative historical and etymological dictionary that will help in many scientific studies and become a useful resource for Turkish language learners or those interested in the language. The similarities and connections between Turkic lexemes and Khorezm dialects are explored. Using natural language processing (NLP) and comparative learning, this attempt aims to shed light on the historical development and common roots of these languages.

Аннотация. Цель этой статьи создать сравнительно-исторический и этимологический словарь, который облегчит многие академические исследования и станет полезным ресурсом для изучающих турецкий язык или тех, кто интересуется этим языком. Изучены сходства и связи тюркских лексем с хорезмийскими диалектами. Используя обработку естественного языка (НЛП) и сравнительное обучение, эта попытка направлена на то, чтобы пролить свет на историческое развитие и общие корни этих языков.

Kalit so'zlar: *Etimologik lug'at, lahja, mushtaraklik, ma'noviy va shakliy mushtarak leksemalar, ma'nosi o'zgarishga uchragan leksemalar, omonim so'zlar, mobil ilova.*

Kirish

Qardosh tillarni qiyosiy-tarixiy va etimologik jihatdan tahlil qilish va mana shu nuqtayi nazardan o'rganish, ularning qardoshligini belgilash, tillarning paydo bo'lishidagi umumiy jihatlarni aniqlashda katta rol o'ynaydi. O'zbek tili boyligining asosi shevalarimizda hisoblanadi. Shunday ekan, shevalarimizni saqlab qolish

kelgusi avlodga yetkazish masalasi turibdi. Xususan, iste'moldan chiqib ketayotgan Xorazm shevalarini yosh avlodga o'rgatadigan o'quv manbalarini ishlab chiqish va bu sohani tadqiq qilish hozirgi dolzarb muammolardan biridir. Ushbu maqolada turk tili va Xorazm shevalaridagi o'xshash leksemalarning qiyosiy-tarixiy va etimologik lug'atini ishlab chiqish masalasi o'rganiladi. Etimologik lug'at tildagi muayyan leksemaning kelib chiqishi, qanday shakl va ma'no paydo bo'lgani haqidagi lug'at hisoblanadi. Etimologik tahlilga qiyosiy-tarixiy usul asos bo'ladi.

Xorazm viloyati o'g'uz va qipchoq lahjalari amal qiladigan O'zbekistondagi yagona hudud hisoblanadi. Bir necha shevalar jamlanmasi lahja hisoblanadi. Qiyosiy-tarixiy va etimologik lug'atni yaratish jarayonida turk tili va Xorazm shevalari obyekt qilib olindi. Mazkur muammoni yechish uchun nega aynan turk tili va Xorazm shevalari obyekt qilib olindi? Turk tili N.A.Baskakov [Abdurahmonov, 1982] tasnifiga ko'ra o'g'uz-saljuq guruhiga kiradi. Xorazm shevalari ham shu nuqtayi nazardan turk tiliga o'xshash deb qaraladi. Lug'atni ishlab chiqishda turk tili va Xorazm shevalaridagi o'xshash leksemalar qiyosiy-tarixiy va etimologik elektron lug'atini yaratish uchun qo'yilgan maqsad:

- 1) turk tili va Xorazm shevalariga xos o'xshashliklarni hamda bu elementlarning qay darajada umumturkiylikka borib taqalishini tahlil qilish;
- 2) turk tili va Xorazm shevalaridagi o'xshash leksemalarining qiyosiy-tarixiy va etimologik lug'atini mobil ilova shaklida ishlab chiqish.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim bo'ladi:

- 1) turk tili va Xorazm shevalarining o'zaro bog'liqligini tahlillar asosida o'rganish;
- 2) turk tili va Xorazm shevalaridagi o'xshashliklar va turkiy so'zlarning etimologiyasi xususida qilingan ishlarni, manbalarni tahlil qilish;
- 3) turk tili va Xorazm shevalaridagi o'xshash leksemalarni to'plash;
- 4) yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solib, misollar bilan izohlash;
- 5) to'plangan ma'lumotlar uchun mobil ilova strukturasini ishlab chiqish;
- 6) mobil ilova menyularini belgilash;
- 7) mobil ilovani Google Playga joylashtirish.

Turk tili va Xorazm shevalaridagi o'xshash leksemalarni ikkiga:

- 1) shakliy va ma'noviy mushtarak leksemalar;
- 2) ma'nosi o'zgarishga uchragan leksemalarga bo'linadi.

Mushtaraklik tushunchasi umumiy, birlashgan, o'rtadagi, ko'pchilikka taalluqli ma'nolarni bildiradi. Leksemalarning shakliy va ma'noviy mushtarakligi deganda esa biz shakl jihatdan ham, ma'noviy jihatdan ham bir-biriga o'xshashligini tushunamiz. Shakl jihatdan fonetik o'zgarishlarga uchragan, ammo ma'noviy jihatdan bir xil bo'lgan leksemalarga ham shakl va ma'noviy mushtarak leksemalar desak xato bo'lmaydi. Biz nazarda tutayotgan turk va o'zbek tilining Xorazm shevalarida shakl va ma'noviy jihatdan mushtarak leksemalar anchagina. Bunday so'zlar turk tilida va Xorazm shevalarida aynan bir xil tushuncha ifodalashga xizmat

qiladi. Quyidagi to'plangan so'zlarimiz hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan, ammo turk tili va Xorazm shevasida ishlatiladigan, shakliy va ma'noviy jihatdan mushtaraklik kasb etuvchi so'zlar hisoblanadi: *alan, ari, ayaklanmak, aldanmak, baldiz, bag'irmak, bebek, bal, barishmak, danishmak, dayi, dag'ilmak, dede, diri, diz, donmak, donmek, duduk, dushmek, eselemek, fishkirmak, fincan, gidiklamak, gizlemek, hazzetmek, ısı, ikiz, iliski* kabi leksemalar misol bo'ladi.

Turk tilida maydon, yer ma'nolarini anglatuvchi *alan* leksemasi Xorazm shevasida ham shu tarzda aytilib, *maydon, bo'sh yotgan yer* ma'nolarida ishlatiladi. F.Abdullayevning “O'zbek tilining Xorazm shevalari” lug'atida [Ahmedova, 2019] ham keltirilgan: *alan-bekor yotgan yer, bo'z yer; suv oqmaydigan eski ariq; kanaldan qazib olingan tuproq.*

Sakiz leksemasi tarjimasi “saqich”. Turk tilida o'zbek tilidagi ikki qo'sh undoshli so'zlarda bitta undosh bo'lishi mumkin. Bu so'z ham shunga misol bo'ladi. Qadimgi turkiy tilda *sağiz* shaklida qo'llangan.[Madrachimov, 1999]

Turk tili va Xorazm shevalarida shunday so'zlar mavjudki, shaklan bir-biriga o'xshash, ammo turk tilida ifodalaydigan ma'nosi Xorazm shevasida ifodalaydigan ma'nosi bilab o'zaro farqlanadi. Odatda, umumiy ma'no unsurlariga ega bo'lmagan, tasavvuriy bog'lanmagan, lekin bir xil yozilib, bir xil aytiladigan so'zlar omonim so'zlar deb talqin qilinadi. Omonim so'zlar orasida semantik aloqa bo'lmaydi. Ammo biz tahlil qilayotgan turk tili va Xorazm shevalaridagi o'zaro o'xshash leksemalarning orasida shunday so'zlar borki, ularning shakllari bir xil, ma'nolari boshqa-boshqa bo'lishidan qat'iy nazar qadimgi turkiy tildagi tub ma'nosi mushtarak hisoblanadi. Deyarli barcha so'zlarda umumturkiylik unsurlari mavjud, lekin yillar davomida ma'no torayishi, kengayishi yoki umuman boshqa ma'noli so'zga aylanib ketishi yuz bergan. Quyidagi so'zlar fikrlarimizning isboti bo'la oladi: *ata, azmak, beklemek, beğenmek, çıkışmak, çöp, dağlamak, darılmak, dolanmak, doğmak, eğlenmek, ek, ekmek, gövşemek hala, is, kapılmak, karma* kabi leksemalar misol bo'la oladi.

Turk tilidagi *kapılmak* leksemasi “berilib ketmoq, berilmoq” [Dadaboyev, 2015] ma'nolarini anglatadi. Xorazm shevasi o'g'uz lahjasida *qapilmaq* so'zi “jim bo'lmoq” ma'nosini anglatadi. Bundan tashqari “indamay o'tirmoq, og'zini yummoq, ovoz chiqarmay o'tirmoq, yo'qolmoq, tugamoq” ma'nolarida ham uchraydi. *M., Maña kegändä qapildi.* Bu misol qipchoq lahjasida “tugamoq” ma'nosida qo'llaniladigan *qapilmaq* so'ziga tegishlidir.

Mazkur to'plangan so'zlar lug'atimiz mobil ilova shaklida o'rganuvchilarga taqdim etiladi. Mobil ilova qandaydir bir qurilmalarda, smartfonlar, planshetlarda ishlashga mo'ljallangan dastur. Etimologik lug'at uchun mobil ilovani yaratish foydalanuvchi tajribasi, funksionallik va ma'lumotlar bazasini boshqarishni diqqat bilan ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Quyida bunday mobil ilova uchun taklif qilingan tuzilma keltirilgan:

Bosh sahifa: Xush kelibsiz xabar va ilovaga qisqacha kirish; ilovaning turli bo'limlariga kirish uchun navigatsiya menyusi; tezkor so'zlarni qidirish uchun qidiruv paneli ko'zga tashlanadi.

Qidiruv funksiyasi: Foydalanuvchilar turk tili yoki Xorazm shevalarida so'z kiritishlari mumkin. Foydalanuvchilar so'z tanlashda yordam berish uchun yozganda avtomatik to'ldirish takliflari; natijalarni til, nutq qismi yoki etimologik ildizlar bo'yicha filtrlash uchun kengaytirilgan qidiruv imkoniyatlari.

So'z tafsilotlari sahifasi: Tanlangan so'z haqida batafsil ma'lumot, jumladan: Etimologik kelib chiqishi va tarixiy konteksti.

So'zning ishlatilishini ko'rsatadigan misol jummalari.

Aloqador so'zlar va turkum so'zlar.

Masalan, turkcha: *uşak* “xizmatkor, erkak xizmatchi, bola” ma'nolarida uchraydi [Berdak, 1993]. Urganch, Xiva, Xonqa, Xazorasp hududlarida: *uşaq* “mayda, kichkina” ma'nosida uchraydi. Qipchoq lahjasida asosan, adabiy tilimizdagi ma'nosi “nonning mayda bo'lakchalari” hisoblanadi. Yana bir ma'nosi “mayda pul” ham faol uchraydi. Qadimgi turkiy tilda “kichik bo'laklarga ajra” ma'nosini anglatgan *uv* fe'lining “takror” ma'nosini ifodalagan *-sha* qo'shimchasini olgan shaklidan *-q* qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan. O'sha davrdayoq so'z tarkibidagi *v* undoshi talaffuz qilinmay qo'ygan [Rahmatullayev, 2000].

Sevimlilar va tarix: Foydalanuvchilar sevimli so'zlarni xatcho'pga qo'yishlari yoki tezkor ma'lumot olish uchun oxirgi qidiruvlarni saqlashlari mumkin; oldin qidirilgan so'zlarni qayta ko'rib chiqish uchun tarix jurnali; o'rganishni mustahkamlash uchun interaktiv viktorinalar yoki o'yinlar.

Sozlamalar: Til afzalliklari va interfeysni sozlash imkoniyatlari; yangilanishlar yoki yangi xususiyatlar uchun bildirishnoma sozlamalari.

Mazkur elektron lug'atimiz turk tili va Xorazm shevalariga asoslangan, solishtirib qiyoslanib tahlil qilingan etimologik lug'at hisoblanadi.

Xulosa

Etimologik lug'atning mobil ilovasi yaratilishi til tarixini birlashtirish va madaniyatlararo rivojlanishga qaratilgan innovatsion urinishdir. Raqamli texnologiya kuchidan foydalangan holda ushbu innovatsion vosita turkiy tilshunoslik sohasida tadqiqot, o'rganish va ta'lim olish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Til rivojlanishda davom etar ekan, bunday tashabbuslar til boyligini asrab-avaylash, aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, turkiy tillarni, xususan, turk tilini o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish va shevashunoslik sohasini rivojlantirib, ilmiy izlanishlar olib borish o'zbek tilshunosligiga qo'shilgan eng katta samara va foyda deyishimiz mumkin.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – T., 1982.
2. Ahmedova N. O'zbek tili o'g'uz lahjasi va turk tilidagi bir xil qo'llanuvchi so'zlar tahlili//O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –T.: Navoiy universiteti nashriyot matbaa uyi, 2019.
3. Dadaboyev H. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2015.
4. Hasan Eren. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. – Ankara, 1999.
5. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шеваси. – Т.,1961.
6. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М., Наука. 1988. – С. 111-112.
7. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеваси. – Урганч, 1999.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.–Т.: Университет, 2000.
9. Юсуф Бердак. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат.–Т.: Ўзбекистон, 1993.